

WCZESNONOWOŻYTNE DWORY OBRONNE NA POGRANICZU MAZOWSZA I PODLASIA W OKRESIE OD POŁOWY XVI DO POŁOWY XVII W.

**Early modern fortified manor houses in the Mazovia – Podlachia borderland
from the mid-16th to the mid-17th c.**

MAGDALENA ŻUREK

Instytut Archeologii UKSW w Warszawie

<https://orcid.org/0000-0002-9293-8623> * m.zurek@uksw.edu.pl

Abstrakt: Fenomen dworów obronnych, położonych na nasypach lub otoczonych systemem wałów i fos, zaistniał na pograniczu Mazowsza i Podlasia w 2. połowie XVI i 1. połowie XVII w. W tym regionie wzniesiono 7 takich budowli: Zawiszyn, Ossówno, Starawieś, Miedzna, Ciechanowiec, Waniewo i Białystok. Prawdopodobnie różniły się wyglądem, ale wszystkie otoczone były pierścieniem fortyfikacji, wałów lub fos. Wszystkie znajdowały się na pograniczu Mazowsza i Podlasia. Na tym terenie osiedliła się głównie średnia szlachta. Niektórym z jej przedstawicieli, dzięki szczodrym nadaniom, efektownym karierom i przemyślanym małżeństwom, udało się zgromadzić rozległe majątki. Właściciele ufortyfikowanych dworów byli tymi, którzy robili kariery na dworze królewskim. Autorka przypuszcza, że powodem powstawania dworów obronnych w tym regionie i ich opuszczenia, względnie przebudowy, była zwiększona aktywność gospodarcza Zygmunta Augusta we wzmiankowanej okolicy. O ich funkcji reprezentacyjnej świadczył fakt, że wszystkie powstały w okresie pokoju, w bezpiecznej okolicy. Niektóre z nich wzniesione zostały niedaleko królewskich siedzib w Warszawie i Knyszynie przez przedstawicieli średniej szlachty (lub przybyszów), którzy podnieśli swoją pozycję dzięki związkom z dworem królewskim.

Słowa kluczowe: renesans, dwór obronny, Zawiszyn, Ossówno, Starawieś, Miedzna, Ciechanowiec, Waniewo, Białystok

Abstract: The phenomenon of fortified manor houses built on embankments or surrounded by systems of ramparts and moats emerged in the borderland of Mazovia and Podlachia in the second half of the 16th century and the first half of the 17th century. In this region, seven such structures were erected: Zawiszyn, Ossówno, Starawieś, Miedzna, Ciechanowiec, Waniewo, and Białystok. Although they likely differed in appearance, all were enclosed by a ring of fortifications, earthworks, or moats. Also, all were located in the borderland of Mazovia and Podlachia, an area settled predominantly by the middle nobility. Some members of this group, thanks to generous land grants successful careers, and carefully arranged marriages, managed to accumulate extensive estates. The owners of fortified manor houses were among those who pursued careers at the royal court. The author suggests that the construction of fortified manor houses in this region, as well as their subsequent abandonment or reconstruction, may have been linked to increased economic activity initiated by King Sigismund Augustus in the area. Their representative function is indicated by the fact that all of them were built during a period of peace, in a relatively secure area. Some were erected near royal residences in

Warsaw and Knyszyn by members of the middle nobility (or newcomers) who improved their social standing through connections with the royal court.

Keywords: Renaissance, fortified manor house, Zawiszyn, Ossówno, Starawieś, Miedzna, Ciechanowiec, Waniewo, Białystok

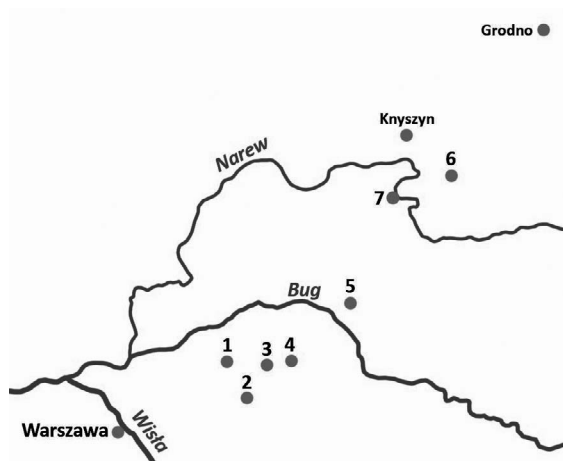
W okresie od połowy XVI do połowy XVII w. na pograniczu Mazowsza i Podlasia wznoszono dwory obronne na sztucznych wzniesieniach bądź otoczone wałami i fosami. Na podstawie źródeł historycznych, numerycznych modeli terenu oraz badań powierzchniowych można wyróżnić co najmniej 7 takich stanowisk, w Zawiszynie st. 8 gm. Jadów, Starejwsi gm. Liw, Miedznej gm. *loco*, Ciechanowcu st. 6 gm. *loco*, Białymstoku i być może również w Ossównie gm. Wierzbno (rycina 1). Reprezentują one różne typy rezydencji, ale wszystkie posiadały umocnienia w postaci fortyfikacji ziemnych i fos. Siódmym był dwór w Waniewie gm. Sokoły, położony wśród bagien Narwi, który nie będzie tu omawiany¹. Wszystkie zlokalizowane są w obrębie ziem: liwskiej (Ossówno, Starawieś, Zawiszyn), drohickiej (Ciechanowiec, Miedzna) i bielskiej (Białystok, Waniewo). Wyżej wymienione miejscowości nie stanowią kompletnej listy podobnych obiektów na ziemiach ościennych szesnastowiecznego Mazowsza – Mordy gm. *loco* i Ostromęczyn gm. Platerów i Wilczyńska gm. Wola Mysłowska, gdzie również znajdują się pozostałości rezydencji obronnych, znajdują się dalej na południe od opisywanych, w ziemi mielnickiej, na południowym Podlasiu, a Wilczyńska – w ziemi stężyckiej, należącej wówczas do województwa sandomierskiego. Nie zostaną więc uwzględnione w niniejszym artykule.

Miedzy wymienionymi osadami w XVI w. biegła granica Mazowsza i Podlasia. Obie krainy historyczne stanowiły wtedy nowe obszary administracyjne – po śmierci ostatnich książąt mazowieckich w latach 1524-1526 i włączeniu do Królestwa Polskiego ziem pozostających w ich władaniu utworzono województwo mazowieckie, a w 1517 – podlaskie. Ossówno, Starawieś i Zawiszyn znalazły się w granicach Mazowsza, Ciechanowiec, Miedzna, Białystok i Waniewo – Podlasia.

Od połowy XIII do lat 70. XIV stulecia analizowany region był niemal całkowicie wyludniony wskutek najazdów litewskich i jaćwieskich. Obszar był kontrolowany przez władców Mazowsza, Litwy i Jaćwieży, czasem będąc celem rejsz krzyżackich. Upadek Jaćwieży i następnie zawarcie unii polsko-litewskiej zakończyły konflikty. W 1390 r. Władysław Jagiełło przekazał Januszowi I ziemię drohicką jako terytorium wasalne. To spowodowało napływ rodzin drobnoszlacheckich z zachodniego Mazowsza na teren ziem liwskiej, nurskiej, łomżyńskiej i wiskiej oraz – częściowo – drohickiej (tu przy udziale rodzin bojańskich)².

¹ Sytuacja dworu Radziwiłłów w Waniewie odbiega od pozostałych – o jego walorach obronnych stanowiła lokalizacja, nie posiadał funkcji reprezentacyjnych. Zbudowany opodal należącego do rodziny miasta, na szlaku z Mazowsza na Litwę, przy przeprawie przez Narew (kładkę przez bagna wzmiankowano już w 1447 r.; za: M. Kałamajska-Saeed, *Waniewo*, w: *Katalog zabytków sztuki w Polsce seria nowa*, t. 9: *woj. łomżyńskie*, fasc. 2: *Ciechanowiec, Zambrów, Wysokie Mazowieckie i okolice*, red. M. Kałamajska-Saeed, Warszawa 1986, s. 78; przeprawa promowa w przepokopie łączącym koryta Narwi za: W. Bis, *Podlaska siedziba Radziwiłłów w Waniewie z początku XVI wieku w świetle źródeł pisanych i archeologicznych*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, 68/2020, nr 4, s. 465, ryc. 1, załoga jego kontrolowała pewnie przeprawę.

² T. Jaszczolt, *Osadnictwo lewobrzeżnej części ziemi drohickiej w XV i na początku XVI w. – okolice Sokołowa, Węgrowa i Mordy*, w: *Sokołów Podlaski. Dzieje miasta i okolic*, red. G. Ryżewski, Sokołów Podlaski 2006, s. 63-246; idem, *Napływ rycerstwa i szlachty na pogranicze mazowiecko-podlaskie w XV i I. połowie XVI w. (obszar*

Rycina 1. Lokalizacja dworów obronnych na pograniczu Mazowsza i Podlasia: 1 – Zawiszyn; 2 – Ossówno; 3 – Starawieś; 4 – Miedzna; 5 – Ciechanowiec; 6 – Białystok; 7 – Waniewo (oprac. M. Żurek i R. Rybarczyk)

Od połowy XVI w. zasiedlano las Łochowiec położony w północno-wschodniej części ziemi liwskiej³.

Wskutek powyższego, w omawianym regionie dominowało osadnictwo drobnoszlacheckie, często w postaci tzw. okolicy, z wsiami zamieszkiwanymi przez bliskich krewnych, o wspólnym jednym członie nazwy (np. Kobyliny-Borzymy, Kobyliny-Cieszymy itp. w ziemi bielskiej). Ziemię otrzymywali też przedstawiciele średniej szlachty. Niektórym z nich, dzięki obszernym nadaniom, udanym karierom lub skutecznej polityce matrymonialnej, udało się utworzyć rozległe dobra, np. rodzinom Kisków, Wiesiołowskich i Wodyńskich. Właściciele dworów obronnych to dworzanie królewscy (Mikołaj Zawisza z Zawiszyna, Jan Wiesiołowski z Białegostoku i Gothard Wilhelm Butler z Miedznej) oraz przedstawiciele arystokracji (Kiskowie z Ciechanowca, Radziwiłłowie z Starejwsi i Waniewa).

Ramy chronologiczne funkcjonowania dworów obronnych – od połowy XVI do połowy XVII w. – to okres, kiedy pogranicze województw prężnie się rozwijało dzięki zainteresowaniu króla Zygmunta Augusta tym regionem. Tędy przechodził szlak łączący zyskującą na znaczeniu Warszawę z Wilnem, w Knyszynie znajdowała się ulubiona rezydencja królewska. Częste pobyty króla w Knyszynie mogły zachęcić związanych z jego dworem właścicieli ziemskich do budowy w okolicy reprezentacyjnych siedzib o wyraźnie zaakcentowanych cechach obronnych. Fundacje te pojawiły się w okresie, w którym średniozamożna szlachta z Korony Królestwa Polskiego chętnie wznosiła relatywnie niewielkie, murowane domy, korzystając z długotrwałego okresu pokoju, koniunktury na polskie zboże i rosnącego

dzisiejszego powiatu wysokomazowieckiego), w: Rody, rodziny Mazowsza i Podlasia. Źródła do badań genealogicznych, red. D.K. Rembiszewska, H. Krajewska, Łomża 2013, s. 161-244, K. Pacuski, *Materiały do słownika historyczno-geograficznego ziemi liwskiej w średniowieczu i w XVI wieku*, Warszawa 2015.

³ M. Piber-Zbieranowska, *Zawiszyn*, w: *Słownik historyczno-geograficzny ziem polskich w średniowieczu (ziemia liwska)*, red. T. Jurek, edycja elektroniczna 2015-2019, <http://www.slownik.ihpan.edu.pl/search.php?d=30614&q=Zawiszyn=o&t=o> (dostęp 28.10.2023).

poczucia własnej wartości⁴. W połowie XVII w. kończy się jej okres prosperity – ziemie zniszczono podczas wojen ze Szwecją, wartość handlu polskim zbożem obniża działalność wchodzącej na rynki europejskie Rosji. To powoduje pogłębienie stratyfikacji szlachty – drobna szlachta jest zbyt biedna, by budować murowane rezydencje, wzrasta popularność dworów drewnianych, tańszych w budowie. Równocześnie też pojawia się na terenach Korony i Litwy nowy typ – rozległy i elegancki pałac, tzw. *entre cour et jardin*, realizowany w rezydencjach arystokracji.

Większość opisanych dworów przestała funkcjonować jako główna siedziba rodu do połowy XVII w. Wówczas wygasła podlaska linia Kisków na Ciechanowcu i Wiesiołowskich na Białymstoku, dwory utracili lub porzucili Bogusław Radziwiłł ze Starejwsi, Mikołaj Zawisza z Zawiszyna i Konstancja z Wodyńskich Butlerowa z Miedznej – Zawiszyn przeszedł w ręce królewskie i uległ zniszczeniu, Miedzna stała się siedzibą sądu grodzkiego⁵. Starawieś, Białystok i Ciechanowiec przetrwały jako rezydencje, nowi właściciele dokonali przebudowy zgodnie z potrzebami i możliwościami w nowej rzeczywistości.

Interesujące jest, dlaczego dwory obronne powstają w tym okresie na opisanym obszarze. Nie można tego tłumaczyć istnieniem realnego zagrożenia (powstają niemal w centrum państwa), ani również tradycją (na pograniczu Mazowsza i Podlasia nie budowano w średniowieczu gródków stożkowych, które można uznać za rezydencje o zaakcentowanych elementach fortyfikacji, choć pozbawione realnej wartości obronnej). Równie zaskakujące jest, że tracą atrakcyjność niespełna sto lat później. Być może kluczem do zrozumienia tego fenomenu był fakt, że wznosili je w pobliżu rezydencji królewskich w Warszawie i Knyszynie przedstawiciele średniej szlachty, którzy odnieśli sukces dzięki związkom z dworem królewskim. Przykładem tego może być Białystok w pobliżu Knyszyna, przebudowany przez dworzanina Zygmunta Augusta Jana Wiesiołowskiego, który wszedł w posiadanie dworu poprzez małżeństwo, lub Zawiszyn – niedaleko Warszawy, wzniesiony przez Mikołaja Zawiszę, urzędnika Bony. Niewykluczone, że podobnie wyglądały okoliczności powstania dworu w Miedznej, jeżeli się przyjmie, że wznosił go Gothard Wilhelm Butler (przybysz z Kurlandii i dworzanin Zygmunta III) obok miasta, które było wianem jego żony, Konstancji Wodyńskiej.

Dwory na kopcach, tzw. gródki stożkowe – średniowieczne rezydencje na niewielkim, często antropogenicznym wyniesieniu – zostały rozpoznane jako rezydencje rycerskie już w połowie lat 60. XX w.⁶ Konstrukcje te, przeważnie drewniane lub szachulcowe, znane są z terenów Królestwa Polskiego oraz Śląska i Prus Książęcych. Większość znanych dworów

⁴ O możliwych przyczynach zainteresowania średniozamożnej szlachty posiadaniem murowanej rezydencji pisał L. Kajzer, *Dwory w Polsce od średniowiecza do współczesności*, Warszawa 2010, s. 70-74 i 92-97. Na podstawie zachowanych kontraktów oszacował, że budowa przeciętnego murowanego dworu w XVI w. kosztowała ok. 2000 zł, jeśli się przyjmie, że materiały zapewniał inwestor. Uwzględniając ich koszt, należy przyjąć cenę dwukrotnie wyższą. Był to wydatek, który mógł ponieść w ciągu 8 lat właściciel 4 średniej wielkości folwarków (ibidem, s. 92-94).

⁵ M. Piber-Zbieranowska, *Zawiszyn*; F. Sulimirski, *Białystok*, w: *Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. 1, red. F. Sulimirski, B. Chlebowski, W. Walewski, Warszawa 1880, s. 199-203; T. Zielińska, *Białystok, wzmianki ogólne*, w: *Katalog Tek Glinki*, cz. 2: *Katalog geograficzny*, red. T. Zielińska, Warszawa 1970, s. 6-13; eadem, *Białystok, zamek*, w: ibidem, s. 33; B. Chlebowski, A. Palmirski, *Miedzna*, w: *Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. 6, red. F. Sulimirski, B. Chlebowski, W. Walewski, Warszawa 1885, s. 334.

⁶ J. Kamińska, *Grodziska stożkowate śladem posiadłości rycerskich XIII-XIV*, „Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi, Seria Archeologiczna”, 13/1966, s. 43-75.

tego typu znajdowała się w Polsce centralnej, na Kujawach oraz w Wielko- i Małopolsce⁷. We wschodniej części Mazowsza jedynym znanym jest Karniewo gm. *loco* (XIV-XV w.), a na zachodnim Podlasiu Krzymosze gm. Mordy (XIII-XIV w.)⁸. Gródki te przeważnie opuszczane były w okresie wczesnonowożytnym, gdy ich właściciele przenosili się do nowych, bardziej przestronnych rezydencji. Choć bywały długo wykorzystywane, w czasach wczesnonowożytnych nie były już budowane.

L. Kajzer zauważył, że stanowiska archeologiczne interpretowane jako grodziska średniowieczne okazują się czasem późnośredniowiecznymi bądź wczesnonowożytnymi siedzibami szlacheckimi. Dla takich konstrukcji zaproponował określenie „grodzisko sarmackie”⁹ – termin utworzony przez F. Markowskiego dla hipotetycznych, średniowiecznych polskich drewnianych zamków¹⁰. Inny stosowany przez niego termin to „fortalicja” – staropolska nazwa drewnianej, obwałowanej konstrukcji mieszkalno-obronnej¹¹.

Według szacunków L. Kajzera, dokonanych na podstawie wyników badań historycznych i archeologicznych, w okresie od XIII do XVII/XVIII w. w Polsce centralnej istniało ponad 260 ufortyfikowanych dworów, określanych jako *fortalicium*, rzadziej *castrum* lub *kamienica*. Ufortyfikowane siedziby dzieliły się na trzy zasadnicze grupy: wieża (później dwór) na kopcu, wieża (później dwór) za wałem i kompleks mieszkalno-gospodarczy ulokowany na nasypie, otoczony obwodem warownym¹².

Wydaje się, że w XVI-wiecznej Polsce kilkukondygnacyjna budowla na kopcu przetrwała jako symbol prestiżu lokalnego pana. Formę taką przybrała rezydencja Zygmunta Starego w Piotrkowie – podpiwniczony, trzykondygnacyjny dwór wieżowy na niewielkim wyniesieniu, otoczony wodami i bagnami Strawy, wzniesiony w latach 1512-1519 przez Benedykta z Sandomierza. Budowla ta znana była pewnie części polskiej szlachty ze względu na fakt, że w Piotrkowie organizowane były sejmy i sejmiki. Niewykluczone też, że jakiś wpływ mieć mogła polska edycja *Petri Crescenti Opus ruralium commodum libri XII* (Piotra Crescentyna Księgi o gospodarstwie, y o opatrzeniu rozmnożenia rozlicznych pożytkow, każdemu stanowi potrzebne), wydana w Krakowie w 1549. Jej autor zaleca budowę wieży obok dworu. Występowanie równoległe dzieła i wieży na kopcu lub dworu wieżowego zauważyła już T. Jakimowicz, zajmująca się murowanymi dworami renesansowymi¹³. W XVII w. na popularności zyskuje *palazzo in fortezza* – dwór/pałac ujęty fortyfikacjami o narysie bastionowym.

L. Kajzer wspominał o ponad 25 obiektach istniejących na ziemiach XVII-wiecznej Rzeczypospolitej, które można „zaliczyć do wieloznacznie rozumianych redukcji dużych magnackich założeń rezydencjonalnych typu *palazzo in fortezza*, albo do realizacji

⁷ Problem późnośredniowiecznej rezydencji rycerskiej, zwłaszcza na kopcu, był przedmiotem badań L. Kajzera, *Archeologiczny rodowód dworu*, Łódź 1988, s. 18-28; idem, *Dwory w Polsce...*, s. 43-59 i A. Marciniak-Kajzer, *Średniowieczny dwór rycerski w Polsce. Wizerunek archeologiczny*, Łódź 2011. Ta ostatnia w swojej pracy zamieściła katalog znanych dworów na kopcach (s. 466-499).

⁸ A. Marciniak-Kajzer, *Średniowieczny dwór rycerski w Polsce...*, s. 361 i 371.

⁹ L. Kajzer, *Grodziska średniowieczne i nowożytne*, „Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi Seria Archeologiczna”, 36/1993, s. 33-43.

¹⁰ F. Markowski, *Polskie dwory zwyczajne i obronne w XVI-XIX wieku*, Lwów 1935, s. 5.

¹¹ L. Kajzer, *Preludium na gród, zamek i klasztor. Exemplum Polski Centralnej*, „Archaeologia Historica Polona”, 24/2016, s. 17.

¹² Idem, *Archeologiczny rodowód...*, s. 68.

¹³ T. Jakimowicz, *Dwór murowany w Polsce w wieku XVI (wieża – kamienica – kasztel)*, Warszawa-Poznań 1979, s. 56-57.

wcześniejszych, jeszcze o charakterze raczej bastejowym”¹⁴. Dostrzegł też, że zlokalizowane są przede wszystkim w Małopolsce i na Rusi. Na terenie Mazowsza i Podlasia wymienił Chrcynno/Nasielsk, Miedzną, Mordy i Ostromęczyn¹⁵.

Poza wspomnianymi wyżej Krzymoszami brak informacji o gródkach stożkowych w ziemiach bielskiej, liwskiej i drohickiej. Oczywiście w XV w. istnieje tam osadnictwo drobnoszlacheckie, ale siedziby to prawdopodobnie drewniane dwory, bez własnej formy terenowej lub tzw. okolica szlachecka, złożona z blisko położonych wsi zamieszkiwanych przez przedstawicieli jednej rozrodzonej rodziny. Najprawdopodobniej domy szlachty zaściankowej nie różniły się planem i budulcem od chat chłopskich, co potwierdzają opisy i rysunki z XIX w. odnoszące się do budowli starszych¹⁶. Zdaniem autorki wyznacznikiem stanowiska archeologicznego zawierającego dwór wczesnonowożytny może być obecność kafla piecowych w materiale zebranym z powierzchni.

W XVII w. na terenach I Rzeczypospolitej znane były rezydencje *palazzo in fortezza* – na planie czworo- lub pięcioboku, otoczone obwarowaniami w typie starowłoskim, holenderskim lub na sztucznym nasypie o regularnym kształcie, z budowlą o cechach pałacowych raczej niż obronnych. Popularne były zwłaszcza w południowo-wschodniej części, powstawały być może w związku z faktem, że istniały tu wielkie majątki arystokracji, a konflikty zbrojne były bardzo częste¹⁷. W tym czasie powstawały też ich redukcje formalne (Oleszyce, Miedzna) i fortalicje sarmackie – zabudowania otoczone wałem i fosą (Wilczyńska gm. Wola, st. 22, czy Zawiszyn gm. Jadów, st. 8). Do kilku istniejących już rezydencji dodano fortyfikacje ziemne, często z systemem fos, np. w Baranowie Sandomierskim, Bieżuniu gm. *loco*, czy Tykocinie w ziemi bielskiej. W tym ostatnim przypadku zamek przebudowany dla Zygmunta Augusta otoczono fortyfikacjami w 2. ćwierci XVII w.

Większość omawianych dworów wzniesiono przy drodze z Warszawy do Wilna, w rejonie przeprawy przez Liwiec (Zawiszyn, Ossówno, Starawieś, Miedzna), dalej położony jest Ciechanowiec, a za nim Białystok, też przy trakcie, ale zdecydowanie blisko Knyszyna¹⁸.

¹⁴ L. Kajzer, *Z problematyki badań założeń typu palazzo in fortezza w Polsce*, w: *Architektura znaczeń. Studia ofiarowane prof. Zbigniewowi Bani w 65. rocznicę urodzin i w 40-lecie pracy dydaktycznej*, red. A.S. Czyż, J. Nowiński, M. Wiraszka, Warszawa 2011, s. 74.

¹⁵ Ibidem.

¹⁶ Przykładem może być dwór w Złotorii nad Narwią z 2. połowy XVII w., rozebrany w 1857 r., którego widok i plan zachował się w materiałach zebranych przez Z. Glogera – drewniany, dwutraktowy, z sienią pośrodku budynku, za którą znajdowała się węższa sionka. Prawą stronę domu zajmowała służba – była tu dostępna z sieni izba czeladna, w drugim trakcie alkierz „matki czeladnej” i komora. Po lewej stronie w „części pańskiej” – izba dzienna w pierwszym trakcie, za nią alkierz. Pośrodku domu wstawiono dwa piece tak, by ogrzewały czeladną i alkierz „matki czeladnej” oraz izbę i alkierz państwa (Z. Gloger, *Budownictwo drewnne i wyroby z drzewa w dawnej Polsce*, t. 1, Warszawa 1907, s. 359). Skromniejszy wariant to również dwutraktowy dom z piecem pośrodku, ogrzewającym wszystkie pomieszczenia. Po prawej stronie znajdowała się sień, za nią świetlica. Z sieni wchodziło do izby dziennej, z niej do komory. Zgodnie z informacją Z. Glogera tak wyglądała „najstarsza z istniejących chat zagrodowej szlachty mazowieckiej w łomżyńskim, we wsi Bystre i dawnym gnieździe rodziny Bystrzych w okolicy Wizny” (ibidem, s. 149).

¹⁷ Zdaniem L. Kajzera *palazzo in fortezza* było demonstracją potęgi rodów magnackich (idem, *Z problematyki badań...*, s. 67). P. Lasek zwrócił uwagę na różną, ale przeważnie niską wartość obronną tych założeń (P. Lasek, *Realna wartość obronna założeń w typie palazzo in fortezza z terenów Rzeczypospolitej w świetle zasad sztuki fortyfikacyjnej XVII wieku*, „Zeszyty Archeologiczne i Humanistyczne Warszawskie”, 1/2008, s. 141-147).

¹⁸ Mordy gm. *loco*, Ostromęczyn gm. Platerów i Wilczyńska gm. Wola Mysłowska, gdzie również znajdują się pozostałości rezydencji obronnych, znajdują się dalej na południe od opisywanych, na południowym Podlasiu.

Wydaje się, że większe znaczenie ma tu lokalizacja w pobliżu lub przy drodze do ulubionej rezydencji ostatniego z Jagiellonów.

Zawiszyn wzmiankowany był od 1563 r.¹⁹ Założycielem wsi był Mikołaj Zawisza, starosta liwski i kamieniecki, który utracił włości wskutek konfliktu z władcą. W początkach XVII w. majątek stał się częścią oprawy królowej Konstancji, żony Zygmunta III Wazy. Dwór dziś nie istnieje. Wpisany został do rejestru zabytków (Zawiszyn st. 8, A-465, 8.04.1998) jako fortalicja z XVI-XVIII w. (rycina 2). Jego wygląd znany jest dzięki inwentarzowi z ok. 1570 r. Rezydencję zbudowano na owalnym kopcu otoczonym ciekim wodnym, była podpiwniczona, z izbą paradną, sionką i trzema komorami. Poza kopcem znajdował się drugi, dwukondygnacyjny dom oraz budynki gospodarcze: kuchnia, browar, pomieszczenia dla służby, zwierząt i magazynowe. Dom na kopcu był drewniany na murowanym fundamencie, reszta zabudowy była drewniana, pańskie izby mieszkalne wyposażono w piece i szklone okna. Zachowana własna forma terenowa stanowiska potwierdza obecność dworu obronnego.

Ossówno pojawiło się w źródłach w 1419 r.²⁰ Wpis do rejestru zabytków, nr 627 z 4.04.1962 r., odnosił się do nieistniejącego już dworu z 2. połowy XVIII w. Na tzw. zielonej karcie tego obiektu z 1965 r. znajduje się adnotacja, że zgodnie z kartą z 1955 r. dwór zbudowany dla Prus-Osowińskich i fosa pochodzą z XVI w., a późniejszy budynek powstał po spaleniu „zamku” w czasie konfederacji barskiej²¹. Resztki fundamentów prawdopodobnie osiemnastowiecznego dworu, rozebranego na przełomie lat 50. i 60. XX w., znajdują się na wysokim, zachodnim brzegu Ossownicy, elementy ewentualnych fundamentów i fortyfikacji XVI-wiecznych nie są widoczne w terenie. Rzeka w tym rejonie płynie dość głębokim jarem. Jej zachodni brzeg na dystansie niemal 900 m przecina sześć rowów, z których północny, bardzo regularny, jest prawdopodobnie melioracyjnym, pewnie sąsiedni również. Pozostałe, o mniej regularnym przebiegu, mogą być pozostałościami cieków wodnych schodzących do rzeki. Ich dna położone są wyżej niż koryto Ossownicy, nie byłyby więc elementem regularnej fosy, ale niewykluczone, że mogły zostać wykorzystane jako przeszkody wodne utrudniające dostęp do dworu. Na opisanym terenie zarejestrowano 4 stanowiska archeologiczne – pradziejowe, 2 średniowieczne (osada i relikty architektury) oraz nowożytny (dwór XVIII-wieczny), niestety, na portalu NID położenie reliktyw architektury (Ossówno, st. 1) i dworu (karta zielona, 1.01.1965) określone są jedynie w przybliżeniu, ponadto – choć zgodnie z tzw. zieloną kartą dom XVIII-wieczny powstał po zniszczeniu wczesnonowożytnego dworu obronnego – zaznaczone są jako odrębne lokalizacje. Najbardziej prawdopodobne jest, że dwór obronny znajdował się na jednym z dwóch pól między położonymi w południowej części rowami (rycina 3).

Kolejną osadą na trasie prowadzącym w kierunku Knyszyna i Wilna była Starawieś gm. Liw. W XVI w. wieś należała do podlaskiej linii rodziny Kisków, w końcu stulecia

¹⁹ M. Piber-Zbieranowska, *Zawiszyn*; też: K. Pacuski, *Materiały...*, s. 201.

²⁰ K. Pacuski, *Materiały...*, s. 124-126.

²¹ Ossówno, gm. Wierzbno, https://zabytek.pl/pl/obiekty/g-295597/dokumenty/PL.1.9.ZIPOZ.NID_N_14_EN.323383/1-2 (dostęp 20.12.2024). Informacja o XVI-wiecznym dworze obronnym znalazła się też w *Katalogu Zabytków Sztuki w Polsce* (patrz: I. Galicka, *Ossówno*, w: *Katalog zabytków sztuki w Polsce*, t. 10: woj. warszawskie, fasc. 26: powiat węgrowski, red. I. Galicka, H. Sygietyńska, Warszawa 1964, s. 13-14). R. Kunkel, nie podając źródła informacji, wzmiankował, że był to budynek jednotraktowy i uznał go za gotycki (*Architektura gotycka na Mazowszu*, Warszawa 2006, s. 132), informację tę powtarza L. Kajzer (*O dworach murowanych na Mazowszu słów kilka*, w: *Rzeczy i ludzie. Kultura materialna w późnym średniowieczu i w okresie nowożytnym. Studia dedykowane Marii Dąbrowskiej*, red. M. Bis, W. Bis, Warszawa 2014, s. 59).

Rycina 2. Zawiszyń, st. 8, ukształtowanie stanowiska (za: NID, portal mapowy)

dzięki małżeństwu stała się własnością Radziwiłłów²². Zgodnie z tzw. białą kartą w 1619 r. – w czasach Janusza Radziwiłła – znajdował się tam drewniany dwór, a obok kamienica z dwiema nadziemnymi kondygnacjami i wieżą, otoczona palisadą²³.

Nowy pałac wzniesiono w latach 1655-1661 za Bogusława Radziwiłła (Rycina 4). Jego relikty kryją się w murach neogotyckiej budowli z początku lat 40. XIX w.²⁴ Wydaje się, że główna część pochodzi z połowy XVII w. Dwór radziwiłłowski byłby więc budowlą na planie wydłużonego prostokąta, z obszerną sienią na osi i czterema izbami w dwóch traktach po obu jej stronach²⁵. Prawdopodobnie z tego okresu jest też wieżyczka dobudowana do południowo-zachodniego narożnika korpusu. Układ pomieszczeń nawiązywał do znanego na ziemiach polskich schematu spopularyzowanego przez Pietro Cattaneo (ok. 1550 r.) – zespoły pomieszczeń po obu stronach sieni podzielone są krzyżem murów wewnętrznych. W niemal wszystkich pomieszczeniach parteru zachowano sklepienia kolebkowe z lunetami z XVII w.²⁶

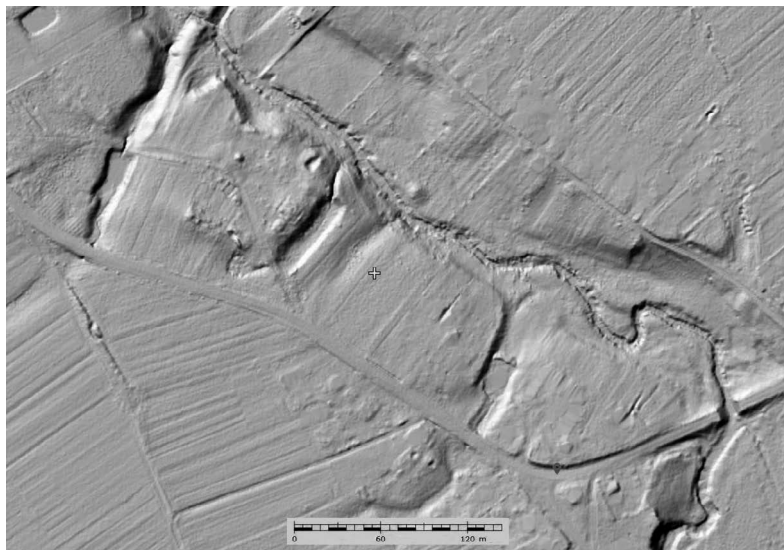
²² J. Zawadzki, *Jak Krzysztof Radziwiłł (1585-1640) dwory i zbory budował. Uwagi do organizacji prac budowlanych w dobrach magnackich na Litwie w I. Połowie XVII wieku. Część I*, „TECHNE. TEXNH seria nowa”, 9/2022, s. 45.

²³ Starawieś, gm. Liw, https://zabytek.pl/pl/obiekty/palac-889089/dokumenty/PL.1.9.ZIPOZ.NID_N_14_EN.321724/1-12 (dostęp 21.12.2024), też: I. Galicka, *Starawieś*, w: *Katalog zabytków sztuki w Polsce*, t. 10: woj. warszawskie, fasc. 26: powiat węgrowski, red. I. Galicka, H. Sygietyńska, Warszawa 1964, s. 20.

²⁴ I. Galicka, *Starawieś*, s. 18.

²⁵ Plan dworu za: Starawieś, gm. Liw, https://zabytek.pl/pl/obiekty/palac-889089/dokumenty/PL.1.9.ZIPOZ.NID_N_14_EN.321724/1-12 (dostęp 21.12.2024).

²⁶ I. Galicka, *Starawieś*, s. 18.

Rycina 3. Ossówno, ukształtowanie stanowiska (za: NID, portal mapowy)

Odmienny plan i proporcje ma tylne, północne skrzydło zestawione z korpusem pod kątem prostym. O jego wcześniejszej metryce świadczą zachowane sklepienia kolebkowe. Skrzydło to jest słabo skomunikowane z korpusem asymetrycznie ułożonymi drzwiami. Jego układ jest zrozumiały, gdy się przyjmie, że był to trójdzielny, dwutraktowy budynek o proporcji 2:1, przylegający do elewacji ogrodowej dworu radziwiłłowskiego. Niewykluczone, że jest to kamienica wspomniana w 1619 r., z fasadą zwróconą ku zachodowi, przeorientowana i inkorporowana do wzniesionego w połowie XVII w. pałacu (rycina 4). Mogła być wzniesiona jeszcze przez Kisków.

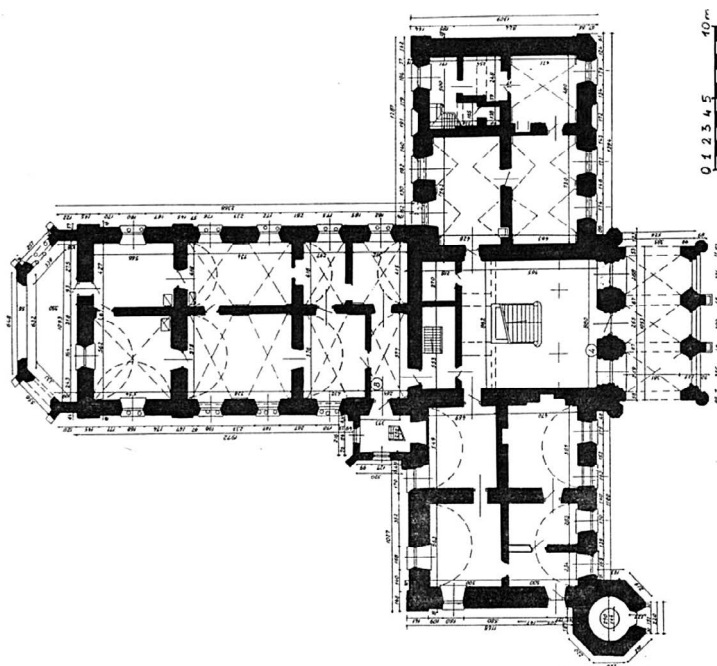
Prawdopodobne pozostałości fortyfikacji o wielobocznym narysie zachowały się w północno-wschodniej części parku. Zamykałyby one ogromny obszar o szerokości około 260 m. System umocnień – palisadę z wieżami i fosę wspomniano w 1619 r. – został rozwinięty podczas „potopu”²⁷.

Dwór obronny w Miedznej (A-625/62, 4.04.1962) wzniesiono za miastem, przy drodze do Węgrowa (rycina 5). Miasto prywatne lokował w 1531 r. Jan Wodyński²⁸. Dwór zbudowano prawdopodobnie w końcu XVI w. dla Wodyńskich lub w połowie XVII w. dla Gotarda Wilhelma Butlera (szlachcic kurlandzki, podkomorzy koronny i generał-major królewskiej straży przybocznej), który ok. 1638 r. poślubił Konstancję Wodyńską²⁹. Budynek wzniesiono na sztucznym nasypie na planie skróconego prostokąta, mającym u podstawy około

²⁷ Ibidem, s. 20.

²⁸ I. Galicka, *Miedzna*, w: *Katalog zabytków sztuki w Polsce*, t. 10: woj. warszawskie, fasc. 26: powiat węgrowski, red. I. Galicka, H. Sygietyńska, Warszawa 1964, s. 11-13.

²⁹ Jeden sezon badawczy przeprowadzony na stanowisku przez autorkę nie pozwolił na weryfikację daty powstania dworu.

Rycina 4. Starawieś, dwór, XVII w. (za: tzw. biała karta, https://zabytek.pl/pl/obiekty/palac-889089/dokumenty/PL.1.9.ZIPOZ.NID_N_14_EN.321724/1-12, dostęp 30.12.2024)

Rycina 5. Miedzna, ukształtowanie stanowiska (za: NID, portal mapowy)

73 × 80 m, otoczonym fosą. Dom o wymiarach 30 × 17,6 m zajmował połowę jego powierzchni. Przed nim znajdował się prawdopodobnie niewielki dziedziniec. Domyślać się można, że na obszarze między drogą a kopcem znajdowało się zaplecze gospodarcze³⁰. Budynek mieszkalny w wątku kamiennie-ceglanym był podpiwniczony, trójdzielny i dwutraktowy. Opuszczony po śmierci G.W. Butlera, dom istniał do końca XVIII w. W 1962 r. po zachodniej stronie nasypu czytelne były resztki założenia ogrodowego³¹.

Rezydencja w Ciechanowcu została wpisana do rejestru zabytków (Ciechanowiec st. 6, A-131, 7.05.1981) jako nowożytna (rycina 6)³². Miejscowość była w rękach Kiszaków od około 1430 do 1650 r.³³ Na północny wschód od miasta, nad Nurcem, Piotr Kiszka wzniósł przed 1534 r. ufortyfikowany dwór jako główną siedzibę polskiej gałęzi rodu (litewska gałąź rezydowała w Miednikach koło Wilna)³⁴. Po śmierci Mikołaja Kiszki Młodszego i jego jedynego syna Piotra (1620 r.) miasto dostało się w ręce litewskiej linii i zostało sprzedane³⁵.

Teren dworu ujęty był z trzech stron wałami (170 x 130/150 m) i fosą, od zachodu zamykał go Nurzec, obecnie odsunięty nieco w kierunku zachodnim. Wydaje się, że pierwotnie wały opierały się o brzeg rzeki, dopiero później zaszła konieczność wzniesienia muru. W wale wschodnim, w połowie długości, znajdował się czytelny w obrazowaniu lidarowym przejazd bramny. Rozplanowanie i zasięg wczesnonowożytnego dworu pozostają nieznane – mурowany obiekt został zniszczony podczas potopu szwedzkiego. W obrębie tzw. „zaczyska”, w jego zachodniej części, znajduje się murowana piwnica, prawdopodobnie relikw domu³⁶. Potem w obrębie wałów kolejni właściciele wzniesli modrzewiowy dwór, następny po 1706 r., ostatni, z lat 1840-1845, zniszczony został w 1915 r.³⁷

Wydaje się, że masywne fortyfikacje założone na archaicznym już planie czworoboku, otwarte jednak od strony rzeki, tworzyć miały monumentalną oprawę rezydencji Kiszaków. Ich konstrukcję wiązać trzeba z budową murowanego domu.

Ostatni z opisanych dworów znajdował się w Białymstoku, przy przeprawie przez Białą. Pałac wpisano do rejestru zabytków (A-145, 1.12.1958, A-252, 24.09.2009) jako rezydencję pochodzącą z XVI w., później rozbudowywaną. Od około 1433-1440 r. włość należała do

³⁰ Wschodnia część nasypu została zniszczona prawdopodobnie poprzez wybieranie ziemi. Teren między kopcem a drogą zajmuje współczesne gospodarstwo, zidentyfikowano tam stanowisko archeologiczne z okresu nowożytnego (Miedzna st. 8).

³¹ I. Galicka, *Miedzna*, s. 12; też Miedzna, gm. *loco*, (tzw. karta zielona), https://zabytek.pl/pl/obiekty/g-295598/dokumenty/PL.1.9.ZIPOZ.NID_N_14_EN.318931/1-2 (dostęp 21.12.2024). Na portalu mapowym NID widać też pozostałości dawnych stawów.

³² Badania sondażowe przeprowadzone w 1979 r. nie potwierdziły obecności grodziska (M. Czarnecki, *Ciechanowiec, woj. łomżyńskie, stanowisko „Zaczysko”*, w: *Informator Archeologiczny. Badania rok 1979*, red. M. Konopka, Warszawa 1980, s. 245). Wciąż otwartą pozostaje problem domniemanego drewnianego dworu Kiszaków, funkcjonującego w latach 1430–pocz. XVI w.

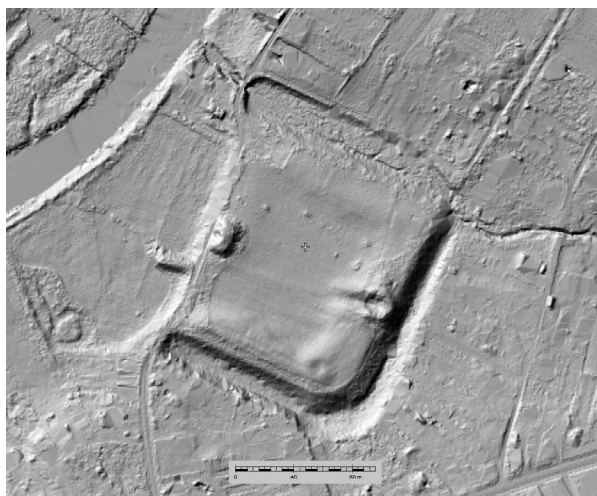
³³ M. Kałamajska-Saeed, *Ciechanowiec*, w: *Katalog zabytków sztuki w Polsce seria nowa*, t. 9: *woj. łomżyńskie*, fasc. 2: *Ciechanowiec, Zambrów, Wysokie Mazowieckie i okolice*, red. M. Kałamajska-Saeed, Warszawa 1986, s. 10-23; o rodzinie Kiszaków: J. Zawadzki, *Koniec podlaskiej linii Kiszaków herbu Dąbrowa*, w: *Rody, rodziny Mazowsza i Podlasia. Źródła do badań genealogicznych*, red. D.K. Rembiszewska, H. Krajewska, Łomża 2013, s. 299-325.

³⁴ J. Zawadzki wzmiankuje, że m.in. Ciechanowiec z zamkiem i dworem stał się własnością Mikołaja Kiszki Starszego wskutek podziału majątku dokonanego w 1541 r. po śmierci jego ojca Piotra (idem, *Koniec podlaskiej linii Kiszaków...*, s. 301).

³⁵ Ibidem, s. 302-324.

³⁶ N. Tomaszewski, *Szkice z historii zamku obronnego w Ciechanowcu*, „Studia Łomżyńskie”, 12/2001, s. 137.

³⁷ M. Kałamajska-Saeed, *Ciechanowiec*, s. 23; N. Tomaszewski, *Szkice z historii...*, s. 144-146.

Rycina 6. Ciechanowiec, ukształtowanie stanowiska (za: NID, portal mapowy)

bojarów żmudzkich, w 1542 r., po śmierci ostatniego z rodu, Mikołaja Bakalarzewicza, przeszła w ręce jego żony, Katarzyny Wołłowiczówny³⁸. W 1547 r. wdowa poślubiła Piotra Wiesiołowskiego Starszego z niezamożnej szlachty łęczyckiej. W tym czasie był on obożnym Zygmunta Augusta, cieszył się jego sympatią, obdarzany był licznymi zaszczytami³⁹. Wiesiołowscy osiedli w Białymstoku, być może z powodu niewielkiej odległości (ok. 30 km) dzielącej go od Knyszyna, chętnie odwiedzanego przez Zygmunta Augusta. Wygląd i układ ich rezydencji nie są znane.

Nową siedzibę około 1570 r. lub w początkach XVII w. wznosił Piotr Wiesiołowski Młodszy, również posiadający szereg urzędów z nadań królewskich, sekretarz Stefana Batorego⁴⁰. Jej układ czytelny jest w korpusie głównym późniejszej, barokowej budowli.

³⁸ K. Kolendo-Korczak, Z. Michalczyk, A. Oleńska, D. Piramidowicz, K. Uhowicz, M. Zgliński, *Białystok: zespół rezydencji Branickich*, w: *Katalog zabytków sztuki w Polsce seria nowa*, t. 12: woj. podlaskie, fasc. 2: miasto Białystok, red. K. Kolendo-Korczak, Z. Michalczyk, A. Oleńska, D. Piramidowicz, K. Uhowicz, M. Zgliński, Warszawa 2015, s. XV-XVII i 89, też: U. Stankiewicz, *Pałac Branickich w Białymstoku – źródła archeologiczne z lat 2001-2002*, „Podlaskie Zeszyty Archeologiczne”, 3/2007, s. 30; E. Bończak-Kucharczyk, J. Maroszek, K. Kucharczyk, *Katalog parków i ogrodów zabytkowych dawnego województwa białostockiego. Stan z 1988 roku*, Białystok 2000, s. 27 i J. Glinka, *Zamek obronny w Białymstoku na przełomie XVI i XVII wieku*, „Rocznik Białostocki”, 3/1961, s. 60.

³⁹ J. Maroszek, *Pogranicze Litwy i Korony w planach króla Zygmunta Augusta. Z historii dziejów realizacji myśli monarszej między Niemnem a Narwią*, Białystok 2000, s. 299.

⁴⁰ Za udziałem P. Wiesiołowskiego Młodszego opowiedzieli się: J. Glinka (*Zamek obronny...*, s. 61), E. Bończak-Kucharczyk, J. Maroszek, K. Kucharczyk (*Katalog parków...*, s. 27), U. Stankiewicz (*Pałac Branickich...*, s. 30), W. Wróbel i M. Grassmann (*Pierwszy raport z badań piwnic palacu Branickich*, „Medyk Białostocki”, 2012, nr 5, s. 24-25) (początek XVII w.); K. Kolendo-Korczak, Z. Michalczyk, A. Oleńska, D. Piramidowicz, K. Uhowicz, M. Zgliński, *Białystok...*, s. XVII i 89 (początek XVII w.). Jedynie autorzy *Archeologii Białegostoku* uznali, że była to fundacja P. Wiesiołowskiego Starszego, z okresu po 1547 r. (M. Karcewska, M. Karcewski, H. Karwowska, K. Rusin, U. Stankiewicz, A. Wawrusiewicz, *Archeologia Białegostoku*, Białystok 2015, s. 31). Wydaje się, że bardziej prawdopodobne jest datowanie dworu na początek rządów P. Wiesiołowskiego Młodszego – poza argumentami odwołującymi się do jego pozycji, ambicji i możliwości finansowych, świadczyć o tym może jeszcze

Murowany dwór na planie prostokąta o wymiarach 28,0 x 17,0 m był dwukondygnacyjny i podpiwniczony (rycina 7). Do wejścia na wysoki parter prowadziły dwubiegowe schody, przy bocznych elewacjach umieszczono cylindryczne wieżyczki schodowe. Na osi wejścia znajdowała się sień, po lewej stronie 2 pomieszczenia w dwóch traktach, a po prawej ⁵⁴¹. Przed 1697 r., gdy Białystok objął Stefan Mikołaj Branicki, rezydencja została rozbudowana przez Tylmana z Gameren – dodano 4 narożne alkierze, 2 na planie kwadratu w fasadzie i 2 prostokątne w elewacji ogrodowej⁴², przekształcając dwór w modne założenie *entre cour et jardin*. Rozwinięcie ogrodu barokowego doprowadziło do likwidacji elementów fortyfikacji, dawna fosa stała się kanałem parkowym⁴³.

Wszystkie wymienione dwory obronne wzniesiono w okresie pokoju, daleko od granic państwa. Żaden z nich nie przetrwał – Ossówno, Ciechanowiec i Zawiszyn przestały istnieć (w przypadku dwóch ostatnich czytelne są fortyfikacje), Miedzna jest ruiną, a Starawies i Białystok zostały przebudowane, przemodelowano również ich otoczenie.

Choć owe rezydencje powstały w zbliżonym czasie, domy przybrały różne formy. W przypadku dworów w Miedznej, Starejwsi i Białymstoku była to trójdzielna kamienica, w Zawiszynie – konstrukcja drewniana na murowanych piwnicach. Różnie też rozwiązane było ich otoczenie – w Zawiszynie jest nowożytny wariant dworu na owalnym kopcu otoczonym fosą, w Ciechanowcu usypano regularne wały zamykające z trzech stron (z czwartej – rzeka) majdan na planie skróconego prostokąta uzupełnione fosą powtarzającą ich bieg, rezydencje w Starejwsi i Białymstoku otaczały fosy o nieznanym przebiegu, w Ossównie (o ile w ogóle funkcjonował tam dwór obronny) wykorzystano naturalne ciek. Wśród wymienionych wyróżnia się dwór w Miedznej dzięki regularnej, czworobocznej formie kopca, a funkcje obronne wzmacnia fosa. Zespół stanowi więc redukcję założenia bastionowego o regularnym planie. Najbliższą terytorialnie analogią jest tu wspomniany już znacznie większy Ostrołęczyn – na niewysokiej platformie na planie kwadratu, z czterema bastionami, otoczony fosą⁴⁴. Na tle nawiązujących do dawnych form fortyfikacji opisywanych dworów – wałów lub fos – są nowoczesnymi założeniami bastionowymi, powstającymi na zlecenie przedstawicieli lokalnych elit.

Cechą wspólną łączącą opisane dwory jest relatywnie krótki okres ich funkcjonowania, co tym bardziej każe zastanowić się nad planami, jakie wiązali z nimi fundatorzy. W przypadku Ciechanowca (własność Kisków) i Białegostoku (Wiesiołowskich) męska linia rodu związana z rezydencją wygasła, co spowodowało przejście siedziby przez nowych

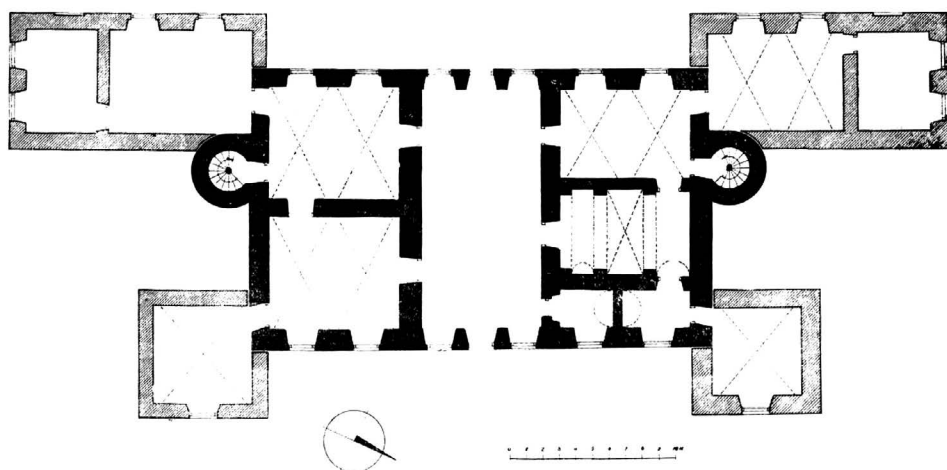
stosowanie późnogotyckiej techniki budowlanej ujawnionej w trakcie powojennych prac remontowych (W. Paszkowski, *Wątki gotyckie Palacu Branickich w Białymstoku*, „Ochrona Zabytków”, 5/1952, nr 4, s. 287).

⁴¹ J. Glinka, *Zamek obronny...*, tablica II; też K. Kolendo-Korczak, Z. Michalczyk, A. Oleńska, D. Piramidowicz, K. Uhowicz, M. Zgliński, *Białystok...*, s. 111. Zachował się też inwentarz dworu z 1645 r., J. Maroszek, *Dzieje Białegostoku w latach 1547-1692*, w: *Historia Białegostoku*, red. A.C. Dobroński, Białystok 2012, s. 76-78; też: *Palac Branickich w Białymstoku*, t. 1: *Inwentarze z XVII i XVIII stulecia*, cz. 1, red. K. Łopatecki, W. Walczak, Białystok 2018, s. 127-135.

⁴² J. Glinka datował tę przebudowę zdecydowanie za wcześnie, na rok 1602-1621 (*Zamek obronny...*, s. 77; powtarza za nim U. Stankiewicz (*Palac Branickich...*, s. 30).

⁴³ E. Bończak-Kucharczyk, J. Maroszek, K. Kucharczyk, *Katalog parków...*, s. 28; U. Stankiewicz, *Palac Branickich...*, s. 31; też: A. Kola, *Archeologiczne badania wykopaliskowe na terenie zabytkowego ogrodu Branickich w Białymstoku w 2001 roku*, „Biuletyn Konserwatorski Województwa Podlaskiego”, 8-9/2003, s. 155-156.

⁴⁴ R. Karasiewicz-Szczypiorski, D. Piramidowicz, *Tajemnicze umocnienia ziemne w Ostrołęczynie na Podlasiu. Gródek czy fortyfikacje nowożytne?*, w: *Renovatio et restitutio. Materiały do badań i ochrony założeń rezydencjonalnych i obronnych*, red. P. Lasek, P. Sypczuk, Warszawa 2015, s. 59-72.

Rycina 7. Białystok, dwór, pocz. XVII w. (czarna kreska) i kon. XVII w. (szara kreska) (za: J. Glinka, *Zamek obronny w Białymstoku...*, tabl. II)

właścicieli. Starawieś (własność Radziwiłłów) została sprzedana, gdy po odbudowie swojej pozycji zachwianej w konsekwencji „potopu” Bogusław Radziwiłł skupił się na dobrach litewskich i nadaniach w Prusach. Zawiszyn wrócił w ręce króla. Miedzna wprawdzie pozostała w posiadaniu Butlerów, ale potomkowie rezydowali raczej w dobrach podlaskich położonych dalej na wschód.

Dwór w Ossównie odbiega nieco od rysującego się wzorca. Wydaje się, że choć włość była duża (na jej gruntach w 1530 r. lokowano miasto Dobre)⁴⁵, to jednak prawa do niej zgłaszało kilku właścicieli, więc sytuacja w XVI w. nie dała impulsu do wzniesienia siedziby o cechach reprezentacyjnych. W XV i XVI w. wieś wspomniana jest kilkakrotnie, również jako miejsce pochodzenia rodziny szlacheckiej, ale uległa podziałowi jeszcze w 1419 r. (Ossówno i Nowe Ossówno), pewnie również później, a dwór (i folwark) wzmiankowane są jedynie w 1547-1548 r.⁴⁶

Nie wszystkim dworom na opisanym obszarze nadano formę obronną. Rezydencja w Lipnikach gm. Tykocin, w latach 1571-1603 główna siedziba renesansowego pisarza Łukasza Górnickiego, była zespołem drewnianych budynków, z „domem głównym” i „domem starym”, wcześniejszym budynkiem mieszkalnym z ogrodem renesansowym⁴⁷. Podobny układ miał dwór w Starej Kamiennej gm. Dąbrowa Białostocka, należący w latach 1574-1645 do

⁴⁵ M. Piber-Zbieranowska, *Ossówno*, w: *Słownik historyczno-geograficzny ziem polskich w średniowieczu*, red. T. Jurek, edycja elektroniczna 2015-2019, <http://www.slownik.ihpan.edu.pl/search.php?id=30105&q=Ossówno&d=0&t=1> (dostęp 28.12.2024).

⁴⁶ O podziale dóbr: M. Piber-Zbieranowska M, *Ossówno*; o dworze: A. Salina, *Czarnogłów*, w: red. *Słownik historyczno-geograficzny ziem polskich w średniowieczu*, T. Jurek, edycja elektroniczna 2015-2019, <http://www.slownik.ihpan.edu.pl/search.php?q=Czarnogłów&d=0&t=1> (dostęp 28.12.2024).

⁴⁷ E. Bończak-Kucharczyk, J. Maroszek, K. Kucharczyk, *Katalog parków...*, s. 92, 138; też: E. Bończak-Kucharczyk, J. Maroszek, *Lipniki*, <http://www.ogrodowy.minigo.pl/index.php/page/lipniki> (dostęp 29.12.2024).

wspomnianych tu Wiesiołowskich, a potem do Butlerów, gdzie w 1650 r. odnotowano „dom wielki”, „prosty dom stary”, „dom nowy” oraz budynki gospodarcze i ogrody⁴⁸. Obydwóm zespołom nadano znaną z inwentarzy z tego okresu formę założenia wielodomowego, gdzie po wyeksploatowaniu drewnianego domu pańskiego buduje się nowy, a stary pełni funkcję mieszkalną dla służby lub gospodarczą. W kręgu rodzinnym Wiesiołowskich pozostała też Sidra gm. *loco*, należąca do ojca i brata Katarzyny Wołłowiczówny, *secundo voto* Wiesiołowskiej, gdzie wzniesiono nieistniejący już dwór murowany z ogrodem ozdobnym, a obok lokowano miasto⁴⁹. Trójdzielna kamienica bez elementów obronnych powstała też w 1635 r. w Chrzesnem gm. Tłuszcz⁵⁰.

Wobec stosunkowo słabego rozpoznania archeologicznego omawianego regionu w okresie wczesnonowoczesnym pożądane byłyby dalsze badania w celu lepszego rozpoznania opisanego fenomenu. Niewątpliwie przyczyniłyby się do pogłębienia wiedzy na temat dziejów pogranicza Mazowsza i Podlasia w „złotym wieku”.

Finansowanie badań: Niniejsza publikacja nie otrzymała żadnego zewnętrznego wsparcia finansowego.

Oświadczenie właściwej komisji etycznej: Nie dotyczy.

Oświadczenie o dostępności danych: Nie dotyczy.

Konflikt interesów: Autorka deklaruje, że nie ma żadnego konfliktu interesów związanych z publikacją niniejszych badań.

Bibliografia

- Bis W., *Podlaska siedziba Radziwiłłów w Waniewie z początku XVI wieku w świetle źródeł pisanych i archeologicznych*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, 68/2020, nr 4, s. 463-492.
- Bończak-Kucharczyk E., Maroszek J., Kucharczyk K., *Katalog parków i ogrodów zabytkowych dawnego województwa białostockiego. Stan z 1988 roku*, Białystok 2000.
- Bończak-Kucharczyk E., Maroszek J., *Kamienna Stara*, <http://www.ogrodowy.minigo.pl/index.php/page/kamienna-stara> (dostęp 30.12.2024).
- Bończak-Kucharczyk E., Maroszek J., *Lipniki*, <http://www.ogrodowy.minigo.pl/index.php/page/lipniki> (dostęp 29.12.2024).
- Bończak-Kucharczyk E., Maroszek J., *Sidra PGR*, <http://www.ogrodowy.minigo.pl/index.php/page/sidra-pgr> (dostęp 30.12.2024).
- Chlebowski B., Palmirski A., *Miedzna*, w: *Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. 6, red. F. Sulimski, B. Chlebowski, W. Walewski, Warszawa 1885, s. 334.
- Czarnecki M., *Ciechanowiec, woj. łomżyńskie, stanowisko „Zamczysko”*, w: *Informator Archeologiczny. Badania rok 1979*, red. M. Konopka, Warszawa 1980, s. 245.
- Galicka I., *Miedzna*, w: *Katalog zabytków sztuki w Polsce*, t. 10: *woj. warszawskie*, fasc. 26: *powiat węgrowski*, red. I. Galicka, H. Sygietyńska, Warszawa 1964, s. 11-13.
- Galicka I., *Ossówno*, w: *Katalog zabytków sztuki w Polsce*, t. 10: *woj. warszawskie*, fasc. 26: *powiat węgrowski*, red. I. Galicka, H. Sygietyńska, Warszawa 1964, s. 13-14.

⁴⁸ G. Ryżewski, *Stara Kamienna – opis rezydencji Wiesiołowskich z 1712 r.*, „Biuletyn Konserwatorski Województwa Podlaskiego”, 8-9/2003, s. 91; też: E. Bończak-Kucharczyk, J. Maroszek, *Kamienna Stara*, <http://www.ogrodowy.minigo.pl/index.php/page/kamienna-stara> (dostęp 30.12.2024).

⁴⁹ E. Bończak-Kucharczyk, J. Maroszek, *Sidra PGR*, <http://www.ogrodowy.minigo.pl/index.php/page/sidra-pgr> (dostęp 30.12.2024).

⁵⁰ Tzw. biała karta, Chrzesne, gm. Tłuszcz, https://zabytek.pl/pl/obiekty/g-215757/dokumenty/PL.1.9.ZIPOZ.NID_N_14_EN.325259/1 (dostęp 30.12.2024).

- Galicka I., *Starawieś*, w: *Katalog zabytków sztuki w Polsce*, t. 10: woj. warszawskie, fasc. 26: powiat węgrowski, red. I. Galicka, H. Sygietyńska, Warszawa 1964, s. 17-20.
- Glinka J., *Zamek obronny w Białymstoku na przełomie XVI i XVII wieku*, „Rocznik Białostocki”, 3/1961, s. 53-100.
- Gloger Z., *Budownictwo drewne i wyroby z drzewa w dawnej Polsce*, t. 1, Warszawa 1907.
- Jakimowicz T., *Dwór murowany w Polsce w wieku XVI (wieża – kamienica – kasztel)*, Warszawa–Poznań 1979.
- Jaszczołt T., *Napływ rycerstwa i szlachty na pogranicze mazowiecko-podlaskie w XV i I. połowie XVI w. (obszar dzisiejszego powiatu wysokomazowieckiego)*, w: *Rody, rodziny Mazowsza i Podlasia. Źródła do badań genealogicznych*, red. D.K. Rembiszewska, H. Krajewska, Łomża 2013, s. 161-244.
- Jaszczołt T., *Osadnictwo lewobrzeżnej części ziemi drohickiej w XV i na początku XVI w. – okolice Sokołowa, Węgrowa i Mord*, w: *Sokołów Podlaski. Dzieje miasta i okolic*, red. G. Ryżewski, Sokołów Podlaski 2006, s. 63-246.
- Kajzer L., *Archeologiczny rodowód dworu*, Łódź 1988.
- Kajzer L., *Grodziska średniowieczne i nowożytne*, „Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi. Seria Archeologiczna”, 36/1993, s. 33-43.
- Kajzer L., *Dwory w Polsce od średniowiecza do współczesności*, Warszawa 2010.
- Kajzer L., *O dworach murowanych na Mazowszu słów kilka*, w: *Rzeczy i ludzie. Kultura materialna w późnym średniowieczu i w okresie nowożytnym. Studia dedykowane Marii Dąbrowskiej*, red. M. Bis, W. Bis, Warszawa 2014, s. 49-62.
- Kajzer L., *Z problematyki badań założeń typu palazzo in fortezza w Polsce*, w: *Architektura znaczeń. Studia ofiarowane prof. Zbigniewowi Bani w 65. Rocznicę urodzin i w 40-lecie pracy dydaktycznej*, red. A.S. Czyż, J. Nowiński, M. Wiraszka, Warszawa 2011, s. 64-75.
- Kajzer L., *Preludium na gród, zamek i klasztor. Exemplum Polski Centralnej*, „Archaeologia Historica Polona”, 24/2016, s. 7-26.
- Kałamajska-Saeed M., *Ciechanowiec*, w: *Katalog zabytków sztuki w Polsce seria nowa*, t. 9: woj. łomżyńskie, fasc. 2: Ciechanowiec, Zambrów, Wysokie Mazowieckie i okolice, red. M. Kałamajska-Saeed, Warszawa 1986, s. 10-26.
- Kałamajska-Saeed M., *Waniewo*, w: *Katalog zabytków sztuki w Polsce seria nowa*, t. 9: woj. łomżyńskie, fasc. 2: Ciechanowiec, Zambrów, Wysokie Mazowieckie i okolice, red. M. Kałamajska-Saeed, Warszawa 1986, s. 78.
- Kamińska J., *Grodziska stożkowate śladem posiadłości rycerskich XIII-XIV w.*, „Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi. Seria Archeologiczna”, 13/1966, s. 43-75.
- Karczewska M., Karczewski M., Karwowska H., Rusin K., Stankiewicz U., Wawrusiewicz A., *Archeologia Białegostoku*, Białystok 2015.
- Karasiewicz-Szczypiorski R., Piramidowicz D., *Tajemnicze umocnienia ziemne w Ostromęczynie na Podlasiu. Gródek czy fortyfikacje nowożytne?*, w: *Renovatio et restitutio. Materiały do badań i ochrony założeń rezydencjonalnych i obronnych*, red. P. Lasek, P. Sypczuk, Warszawa 2015, s. 59-72.
- Kola A., *Archeologiczne badania wykopaliskowe na terenie zabytkowego ogrodu Branickich w Białymstoku w 2001 roku*, „Biuletyn Konserwatorski Województwa Podlaskiego”, 8-9/2003, s. 155-156.
- Kolendo-Korczak K., Michalczyk Z., Oleńska A., Piramidowicz D., Uhowicz K., Zgliński M., *Białystok: zespół rezydencji Branickich*, w: *Katalog zabytków sztuki w Polsce seria nowa*, t. 12: woj. podlaskie, fasc. 2: miasto Białystok, red. K. Kolendo-Korczak, Z. Michalczyk, A. Oleńska, D. Piramidowicz, K. Uhowicz, M. Zgliński, Warszawa 2015, s. 88-125.
- Kunkel R., *Architektura gotycka na Mazowszu*, Warszawa 2006.

- Lasek P., *Realna wartość obronna założeń w typie palazzo in fortezza z terenów Rzeczypospolitej w świetle zasad sztuki fortyfikacyjnej XVII wieku*, „Zeszyty Archeologiczne i Humanistyczne Warszawskie”, 1/2008, s. 141-147.
- Pałac Branickich w Białymstoku, t. 1: *Inwentarze z XVII i XVIII stulecia*, cz. 1, red. K. Łopatecki, W. Walczak, Białystok 2018.
- Marciniak-Kajzer A., *Średniowieczny dwór rycerski w Polsce. Wizerunek archeologiczny*, Łódź 2011.
- Markowski F., *Polskie dwory zwyczajne i obronne w XVI-XIX wieku*, Lwów 1935.
- Maroszek J., *Dzieje Białegostoku w latach 1547-1692*, w: *Historia Białegostoku*, red. A.C. Dobroński, Białystok 2012, s. 51-93.
- Maroszek J., *Pogranicze Litwy i Korony w planach króla Zygmunta Augusta. Z historii dziejów realizacji myśli monarszej między Niemnem a Narwią*, Białystok 2000.
- Pacuski K., *Materiały do słownika historyczno-geograficznego ziemi liwskiej w średniowieczu i w XVI wieku*, Warszawa 2015.
- Paszkowski W., *Wątki gotyckie w Pałacu Branickich w Białymstoku*, „Ochrona Zabytków”, 5/1952, nr 4, s. 287.
- Piber-Zbieranowska M., *Ossówno*, w: *Słownik historyczno-geograficzny ziem polskich w średniowieczu*, red. T. Jurek, edycja elektroniczna 2015-2019, <http://www.slownik.ihpan.edu.pl/search.php?id=30105&q=Ossówno&d=0&t=1> (dostęp 28.12.2024).
- Piber-Zbieranowska M., *Zawiszyn*, w: *Słownik historyczno-geograficzny ziem polskich w średniowieczu (ziemia liwska)*, red. T. Jurek, edycja elektroniczna 2015-2019, <http://www.slownik.ihpan.edu.pl/search.php?id=30614&q=Zawiszyn=o&t=o> (dostęp 28.10.2023).
- Ryżewski G., *Stara Kamienna – opis rezydencji Wiesiołowskich z 1712 r.*, „Biuletyn Konserwatorski Województwa Podlaskiego”, 8-9/2003, s. 87-97.
- Salina A., *Czarnogłów*, w: *Słownik historyczno-geograficzny ziem polskich w średniowieczu*, red. T. Jurek, edycja elektroniczna 2015-2019, <http://www.slownik.ihpan.edu.pl/search.php?q=Czarnogłów&d=0&t=1> (dostęp 28.12.2024).
- Stankiewicz U., *Pałac Branickich w Białymstoku – źródła archeologiczne z lat 2001-2002*, „Podlaskie Zeszyty Archeologiczne”, 3/2007, s. 29-62.
- Sulimirski B., *Białystok*, w: *Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. 1, red. F. Sulimirski, B. Chlebowski, W. Walewski, Warszawa 1880, s. 199-203.
- Tomaszewski N., *Szkice z historii zamku obronnego w Ciechanowcu*, „Studia Łomżyńskie”, 12/2001, s. 137-150.
- Wróbel W., Grassmann M., *Pierwszy raport z badań piwnic pałacu Branickich*, „Medyk Białostocki”, 2012, nr 5, s. 24-26.
- Zawadzki J., *Jak Krzysztof Radziwiłł (1585-1640) dwory i zbory budował. Uwagi do organizacji prac budowlanych w dobrach magnackich na Litwie w I. połowie XVII wieku. Część I*, „TECHNE. TEXNH seria nowa”, 9/2022, s. 41-78.
- Zawadzki J., *Koniec podlaskiej linii Kiszaków herbu Dąbrowa*, w: *Rody, rodziny Mazowsza i Podlasia. Źródła do badań genealogicznych*, red. D.K. Rembiszewska, H. Krajewska, Łomża 2013, s. 299-325.
- Zielińska T., *Białystok: Białystok i Białostocczyzna – zbiorcze, nieokreślone*, w: *Katalog Tek Glinki*, cz. 2: *Katalog geograficzny*, red. T. Zielińska, Warszawa 1970, s. 6-13.
- Zielińska T., *Białystok: zamek*, w: *Katalog Tek Glinki*, cz. 2: *Katalog geograficzny*, red. T. Zielińska, Warszawa 1970, s. 33.
- Dokumentacja konserwatorska
- Chrzęsne, gm. Tłuszcz, https://zabytek.pl/pl/obiekty/g-215757/dokumenty/PL.1.9.ZIPOZ.NID_N_14_EN.325259/1 (dostęp 30.12.2024).
- Miedzna, gm. loco, https://zabytek.pl/pl/obiekty/g-295598/dokumenty/PL.1.9.ZIPOZ.NID_N_14_EN.318931/1-2 (dostęp 21.12.2024).

Ossówno, gm. Wierzbno, https://zabytek.pl/pl/obiekty/g-295597/dokumenty/PL.1.9.ZIPOZ.NID_N_14_EN.323383/1-2 (dostęp 20.12.2024).

Starawieś, gm. Liw, https://zabytek.pl/pl/obiekty/palac-889089/dokumenty/PL.1.9.ZIPOZ.NID_N_14_EN.321724/1-12 (dostęp 21.12.2024).